

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

KƏMALƏ RƏŞİD QIZI MUSAYEVA

MİSİR DİALEKTİNDƏ FELİN ZAMAN KATEQORİYASI

İxtisas: 10.02.12 – Sami dilləri

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi
dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

B A K İ - 2 0 1 1

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universiteti Şərqsünaslıq fakültəsinin «Ərəb filologiyası» kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbərlər: akademik **V.M.Məmmədaliyev**
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
E.Z.Əzizov

Rəsmi opponətlər: filologiya elmləri doktoru **İ.Y.Həmidov**
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
S.S.Süleymanov

Aparıcı təşkilat: AMEA-nın akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq
İnstitutunun Ərəb filologi- yası şöbəsi

Müdafiə “_28_” _____11___ 2011-ci ildə saat “_”-da Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının 24 noyabr 2010-cu il tarixli 189 sayılı əmri ilə Bakı Dövlət Universitetində yaradılmış birdəfəlik dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1148, Bakı şəhəri, Z.Xəlilov küç. 23

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin Elmi kitabxa-nasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “_” “_” 2011-ci il tarixdə göndərilmişdir.

Birdəfəlik dissertasiya şurasının elmi katibi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.A.Qaradağlı

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. İyirmidən artıq ərəb ölkəsində rəsmi dil olan ərəb ədəbi dili çoxsaylı dialektlərə bölünmüş və bu dialektlərin hər birinin özünün əsrlər boyu formalaşmış qrammatik xüsusiyyətləri vardır. Hələ orta əsrlərdə yaşamış, Bağdad qrammatika məktəbinin görkəmli nümayəndəsi İbn Cinni ərəb ləhcələrinin özlərinə məxsus qiyaşlara (qaydalara) malik olduğunu söyləmiş, sələflərinin böyük əksəriyyətindən fərqli olaraq, ədəbi dil normalarına uyğun gəlməyən dialekt hadisələrini səhv hesab etməmiş, əksinə, onları həmin dialektlərin öz qayda-qanunlarına müvafiq şəkildə öyrənməyin zəruri olduğunu israr etmişdir¹.

Hər bir ərəb ölkəsində bir-birindən fərqlənən «iki dil» hökm sürür. Bunlardan biri rəsmi dövlət dili olan ədəbi dil, digəri isə xalqın gündəlik danışığında istifadə etdiyi dialektidir. Dialektlər bəzən bir-birindən o qədər fərqlənir ki, bir ölkənin əhalisi digər ölkənin əhalisini başa düşməkdə çətinlik çəkir. Deməli, yerli dialektləri bilmədən hər şeydən əvvəl əhalinin böyük hissəsinin danışığını başa düşmək və ya hər hansı bir fikri ona çatdırmaq müəyyən çətinlik yaradır.

Son zamanlar ərəb dilinin dialektləri sırf danışiq dili çərçivəsindən kənara çıxmış və artıq yazıda da tətbiq edilməyə başlanmışdır. Bununla əlaqədar əcnəbi ərəbşünaslar, xüsusən tərcüməçi mütəxəssislər qarşısında ərəb dialektlərini öyrənmək zərurəti meydana çıxmışdır. Bu cəhətdən istər ərəb ədəbi dili, istərsə də dialektlərin gələcək inkişafı yolları xüsusi maraq doğurur. Son dövrlərdə, hətta, ərəb ölkələrində də dialektlərin öyrənilməsinə olan maraq artmışdır. Halbuki, onların araşdırılmasına əcnəvi ərəb filologiyasında çox cüzi yer verilmişdir². Bu zərurət nəticəsində, ərəb dialektlərinin tədqiqinə ehtiyac yaranmış və son illərdə bu sahədə istər Avropa, keçmiş Sovet, istərsə də ərəb ölkələrinin alimləri tərəfindən bir sıra dəyərli əsərlər yazılmışdır ki, bu da ərəb ədəbi dili ilə dialektlərin qarşılıqlı şəkildə daha da dərindən öyrənilməsi işində, habelə tərcümə sənətində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikası ilə ərəb dövlətləri arasında siyasi-diplomatik, iqtisadi, mədəni əlaqələr genişlənməkdədir. Həm ölkəmizin müxtəlif ərəb dövlətlərində, həm də onların vətənimizdə səfirlikləri fəaliyyətə başlamış, mədəniyyət günləri keçirilir, yeni-yeni müqavilələr imzalanır. Bütün bunlar müstəqil və qardaş xalqlar arasında siyasi, iqtisadi, mədəni əməkdaşlığın daha da dərinləşməsinə zəmin yaradır və respublikamızda ərəb dilinin təlim və tədrisinə tələbatı artırır. Ərəb ölkələri ilə əlaqələrimizdə elmə, təhsilə xüsusi yer verilməsi də mövzunun aktual olmasını sübut edir. İndiki zamanda dialektlərin öyrənilməsi xüsusi

¹ Məmmədaliyev V.M. Ərəb dilçiliyi. Bakı: Maarif, 1985, s. 204.

² Məlikov R. Misir dialekti proqramı. Bakı, 1966, s. 3-4.

əhəmiyyət kəsb edir. Ərəb dialektləri arasında ən çox yayılan, danışılan, başa düşülən və ən çox tədqiqata ehtiyacı olan dialekt isə Misir dialektidir.

Azərbaycan Respublikası və Misir Ərəb Respublikası arasında əlaqələrdən xüsusilə geniş danışmaq olar. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu respublika ölkəmizin müstəqilliyini tanıyan ilk dövlətlərdəndir. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli məsələsində Misir Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləyən dövlətlərdəndir. İslam Konfransı Təşkilatı və digər beynəlxalq qurumlarda da Azərbaycan həmişə Misir nümayəndələrinin dəstəyini qazanıb. Hal-hazırda ərəb dövlətləri arasında demək olar ki, ən çox təmasda olduğumuz ölkə də Misir Ərəb Respublikasıdır. Təsadüfi deyildir ki, ulu öndər Heydər Əliyev Misir-Azərbaycan əlaqələrindən danışarkən demişdir: «Misir-Azərbaycan əlaqələri çox yüksək səviyyədədir. Misir bizim üçün dost ölkədir və həmişə də belə olacaqdır. Azərbaycan hökuməti bu ölkə ilə münasibətlərə xüsusi əhəmiyyət verir və onların gələcəkdə daha da genişləndirilməsinə çalışır»³.

Misir dialektinin ərəb dünyasında başa düşülmə və yayılma dərəcəsinə gəlinə, onu bütün ərəb ölkələrinin nümayəndələri yaxşı başa düşür və istifadə edir. Buna səbəb Misir mətbuatının - «Əl-Əhrəm», «Əl-Əxbər», «Əl-Cumhuriyyə», «Əxbər əl-Yaum», «Əxir Səa», «Ruz əl-Yusif» kimi qəzet və jurnalların, filmlərin, musiqinin - «Kaukəb əş-Şərq» («Şərqin ulduzu») ləqəbli Um Gülsüm, Əbdül Vahhab, «Qara bül-bül» ləqəbi almış Əbdülhəlim Hafiz, Fərid Atrəş kimi korifeylərin, Amr Diab, Məhəmməd Munir, Seyid Dərviş, Şadia kimi müasir müğənnilərin mahnılarının, rəqslərin, milli kinomotoqrafiyanın və ədəbiyyatın - Nəcib Məhfuz, Tofiq əl-Həkim, Mahmud Teymur, Hafiz İbrahim, İhsən Əbdül Qüddüs kimi şair və yazıçıların əsərlərinin hədsiz dərəcədə məşhur olmasıdır. Misiri bəzən ərəb dünyasının «Hollivud»u adlandırırlar. Digər ərəblərin öz dialektlərində danışmağı üstün tutmalarına baxmayaraq, lazım olduqda, onların yerli dialektlərindən deyil, yalnız Misir dialektindən istifadə edildikdə, onlar bu dialektə ünsiyyət qura bilirlər.

Beləliklə, ikitərəfli əlaqələrimizin inkişafında çatdığımız bu yüksək mərhələdə digər dialektlərə nisbətən Misir dialektinin öyrənilməsi təbii ki, daha böyük əhəmiyyət kəsb edir və aktual məsələlərdən sayılır. Bu dialekti tədqiq etdikdə fəl və zaman sisteminin ərəb ədəbi dilinə nisbətən çox böyük dəyişikliyə uğradığının və məhz fəl və zaman sisteminin daha az tədqiq edildiyinin şahidi olur. Məhz bu səbəbdən mövzunu dissertasiyamızın tədqiqat obyektinə seçmişik.

Mövzunun tədqiqat səviyyəsi. Son dövrdə dünya şərqşünaslıq elmində ərəb dialektlərinə olan maraq xeyli dərəcədə artmış və bu mövzuda bir sıra tədqiqat işləri yazılmışdır. Misir dialekti digər ərəb dialektləri arasında daha geniş yayıldığından və istifadə olunduğundan bu dialektə daha çox elmi əsərlər həsr olunmuş, hətta küllü miqdarda dərsliklər də çap edilmişdir. Həmin kitabların əksəriyyətində həm qrammatik mövzular, həm də mətn və luğət öz əksini tapmışdır. Lakin biz Misir dialektində fəlin zaman kateqoriyası mövzusunun tam olaraq araşdırıldığı bir əsərə rast gəlmədik.

Ş.Dayf⁴, H.Qadalla⁵, F.Əl-Baz⁶, Z.N.Əbdül-Malik⁷ kimi ərəb tədqiqatçılarının, T.F.Mitçel⁸, F.Ondras⁹, V.Qardner¹⁰, S.Vilmor¹¹, K.E.Brustat¹², G.Spita-Bey¹³ kimi Qərbi alimlərinin, Q.Ş.Şarbatov¹⁴, S.A.Timofeyev, V.Ş.Şaqal¹⁵ kimi Sovet şərqşünaslarının, Ə.H.Bağirov¹⁶, R.Məlikov¹⁷ kimi həmvətənlərimizin və s. alimlərin

³ <http://library.aliyev-heritage.org>

⁴ دكتور شوقي ضيف. تحريفات العامية للفصحى في القواعد والبنيات والحروف والحركات. القاهرة، دار المعارف، ١٩٩٤، ص ٢٠٤.

⁵ Gadalla, Hassan A.H. Comparative morphology of standard and Egyptian Arabic. Muenchen, 2000, 255 p.

⁶ El-Baz Farouk. Say it in Arabic, Egyptian Dialect. New York, 1968, 185 p.

⁷ Abdel-Massih, Ernest T., Abdel-Malek, Zaki N., El-Said M. Badawi, McCarus, Ernest N. A reference grammar of Egyptian Arabic. Washington, 2009, 337 p.

⁸ Mitchell T.F. An introduction to Egyptian colloquial Arabic. Oxford: Clarendon Press, 1956, 285 p.

⁹ Ondráš, František. Egyptian colloquial Arabic. Prague, 2005, 262 p.

¹⁰ Gairdner W.H.T. Egyptian Colloquial Arabic. A Conversation, Grammar. London: Oxford university press, 1926, 208 p.; Gairdner, W.H.T. The phonetics of Arabic; a phonetic inquiry and practical manual for the pronunciation of classical Arabic and of one colloquial (the Egyptian). London: Oxford university press, 1925, 107 p.

¹¹ Willmore J.S. The spoken Arabic of Egypt. London, 1905, 454 p.

¹² Brustad, Kristen E. The syntax of spoken Arabic: a comparative study of Moroccan, Egyptian, Syrian, and Kuwaiti dialects. Washington, 2000, 442 p.

¹³ Spitta-Bey G. Grammatik des arabischen vulgärdialectes von Aegypten. Leipzig, 1880, 156 p.

¹⁴ Шарбатов Г.Ш. Современный арабский язык. Москва, 1961, 112 с.; Шарбатов Г.Ш. Лексико-грамматическая характеристика современного египетского диалекта, канд. дисс. Москва, 1955, 146 с.; Шарбатов Г.Ш. Выражение времени в современном египетском диалекте // Арабская филология. Сборник статей. Москва, 1968, с. 121-132.

¹⁵ Тимофеев С.А., Шагаль В.Е. Учебник египетского диалекта. Москва, 1966, 287 с.;

¹⁶ Багиров А. Египетский арабский диалект. Москва, 2008, 560 с.

əsərlərində Misir dialektinin müxtəlif sahələrinə diqqət yetirilmiş, felin zaman kateqoriyası bəhsi müəyyən dərəcədə araşdırılmışdır.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi və vəzifəsi Misir dialektini və bu dialektə felin zaman kateqoriyasını daha geniş və dərinlən tədqiq etməkdir. Bu məqsədlə biz, əsasən, aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirməyə çalışmışıq:

- İlk növbədə ərəb dialektlərinin mənşəyi, inkişaf tarixi, bölgüsü və digər ərəb dialektləri arasında Misir dialektinin mövqeyi məsələsinə ümumi şəkildə nəzər salmaq;
- Misir dialektinin ümumi qrammatik xüsusiyyətlərini araşdırmaq;
- Misir dialektində felin zaman formalarının kəmiyyətini düzgün təyin etmək;
- Misir dialektinin zaman sistemini ərəb ədəbi dili ilə müqayisəli şəkildə şərh etmək;
- Misir dialektinin zaman sisteminin digər ərəb dialektləri ilə müqayisəli şəkildə təhlilini vermək;
- Mövzu ilə bağlı müxtəlif alimlərin fikirlərini şərh edərək müqayisə etmək, onlara obyektiv yanaşmaq;
- Misir dialektində fel zamanlarının cümlə tərkibində işlənmə hallarını daha aydın şəkildə şərh etmək məqsədilə müxtəlif mənbələrdən çoxlu sayda misallar gətirmək.

Tədqiqat işinin nəzəri və metodoloji əsasları. Tədqiqat işinin yazılması və tərtibatında müqayisəli-tarixi və sistemli təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqat prosesində Azərbaycan, keçmiş Sovet, ərəb, Avropa və Amerika şərqşünas və filoloqlarının yazdıqları dərsliklərə, məqalələrə, elmi-tədqiqat işlərinə, monoqrafiyalara istinad edilmiş və müxtəlif alimlərin fikirləri müqayisəli şərh edilmişdir. Nəzəri məlumatlara daha da aydınlıq gətirmək üçün Misir ədəbiyyatına, Misirin kütləvi informasiya vasitələrinə, sadə vətəndaşların, müxtəlif peşə sahiblərinin nitqlərinə müraciət edilmiş və çoxlu sayda misallar verilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Misir dialekti milli ərəbşünaslıq elmimizdə ilk dəfə olaraq belə geniş səpgidə araşdırılır və hazırkı dissertasiya işi adı çəkilən dialektə felin zaman kateqoriyasının tədqiqi sahəsində ilk cəhd hesab oluna bilər.

Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işindən dilçilər, ərəb dialektlərini araşdıran tədqiqatçılar, Filologiya və Şərqşünaslıq fakültələrinin tələbələri, magistrantları, doktorantları istifadə edə bilərlər. Dissertasiya işinin müəyyən hissələrinin xüsusi kurs fənləri çərçivəsində tədrisi də mümkündür.

İş respublika ərəbşünaslığında ərəb dialektləri ilə bağlı dərsliklər, dərs vəsaitlərinin və lüğətlərin hazırlanması sahəsində müşahidə olunan boşluğu qismən doldurmaq üçün də yararlıdır.

Tədqiqat işinin aprobasiyası. İş Bakı Dövlət Universiteti Şərqşünaslıq fakültəsinin Ərəb filologiyası kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqat işinin elmi müddəaları gənc aspirant və tədqiqatçıların XIII respublika elmi konfransının və ümumilli lider Heydər Əliyevin 85 illik yubileyinə həsr edilmiş magistrant və gənc alimlərin «Şərq filologiyası məsələləri» mövzusunda elmi konfransının materiallarında, respublikamızda, İran İslam Respublikasında, Türkiyə Cümhuriyyətində və Rusiya Federasiyasında dərc olunan nüfuzlu elmi məcmuələrdə nəşr olunmuş 12 elmi məqalə və tezisdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin quruluşu və məzmunu. Dissertasiya işi giriş, iki fəsil, nəticə və Azərbaycan, rus, ərəb, Qərb dilləri, internet üzrə qruplaşdırılmış və ardıcıl sıra nömrəsi ilə verilmiş ədəbiyyat siyahısından, müvafiq olaraq özündə mətn və kiçik lüğəti ehtiva edən iki əlavədən ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **giriş** hissəsi mövzunun aktuallığının əsaslandırılmasına həsr olunmuşdur. Bu hissədə, həmçinin tədqiqat işinin əsas məqsəd və vəzifələri, mövzunun işlənmə dərəcəsi, elmi yeniliyi, nəzəri və metodoloji əsasları, elmi-praktik əhəmiyyəti və s. şərh edilmişdir.

Dissertasiyanın **birinci fəsl** "**Misir dialektinin qrammatik xüsusiyyətləri**" adlanır. Birinci fəsil Misir dialektinin digər ərəb dialektləri arasında yerinin təyin olunmasına, yayılma dərəcəsinin müəyyənəndirilməsinə, onun ümumi qrammatik – fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına yönəlmişdir. Birinci fəslin mövzusu çox geniş olduğundan, biz yalnız ərəb ədəbi dilinə nisbətə Misir dialekti qrammatikasının yuxarıda qeyd etdiyimiz bölmələrində ən çox nəzərə çarpan dəyişiklikləri göstərməyə çalışmışıq. Bu fəsil beş yarımfəsildən ibarətdir.

"**Misir dialektinin digər ərəb dialektləri arasında mövqeyi**" adlı **birinci yarımfəsildə** ərəb dialektlərinin mənşəyi araşdırılmış, müxtəlif alimlərin ərəb dialektləri haqqında fikirləri şərh edilmiş, ərəb dialektlərinin ümumi, oxşar xüsusiyyətlərinə görə bölgüləri verilmiş, Misir dialekti barədə ətraflı danışılmış, onun digər ərəb dialektləri arasında ən çox yayılan, istifadə edilən və anlaşılan dialekt olması fərziyyəsi əsaslandırılmışdır.

Məlumdur ki, müasir ərəb ədəbi dilinin hazırkı dövrə qədər keçdiyi inkişaf mərhələləri ərzində o qədər də böyük dəyişikliyə məruz qalmamasına səbəb Qurani-Kərimdir ki, bu müqəddəs kitab da bütövlükdə

¹⁷ Тимофеев С.А., Шагаль В.Е. Учебник египетского диалекта. Москва, 1966, 287 с.;

Qüreyş qəbiləsinin ləhcəsində nazil olmuşdur¹⁸. Deməli ərəb dilinin yazılı abidəsi olan Quranın sayəsində qüreyş ləhcəsi ümumərəb dilinə çevrilmişdir. Təsədüfi deyildir ki, ərəb dilində olan ədəbiyyatlarda müqəddəs kitabımız Qurani-Kərimə ehtiram olaraq, «Qüreyş ləhcəsi» deyil, «Qüreyş dili» ifadəsindən istifadə olunur. Beləliklə, belə bir nəticə çıxarmaq mümkündür ki, mənbəyi ümumərəb danışq dili, yəni müxtəlif yerli dialektlər deyil, yalnız bir qəbilənin danışq dili olan ərəb ədəbi dili ilə yerli dialektlər arasındakı fərqi mövcudluğu təbii bir prosesdir.

Alimlərin əksəriyyəti ərəb dialektlərini iki böyük qrup ətrafında birləşdirirlər: Şərqi və Qərbi dialektləri¹⁹.

VII əsr islam fəthatları dövründə Misirə (1958-ci ildən etibarən Misir Ərəb Respublikası) gətirilmiş ərəb danışq dilindən yaranan Misir dialekti əsasən islamaqədərki Misirin yerli, doğma dili olan qibtə dilinin, sonralar isə türk, italyan, yunan, fransız, ingilis və s. kimi dillərin təsiri ilə inkişaf etmişdir. Bu gün Misir dialektində 76 milyondan artıq əhali danışır. Misir danışq dili termini çox vaxt paytaxt Qahirə ləhcəsi ilə sinonim kimi işlədilir. Belə ki, ölkənin adı Misir yerlilər tərəfindən, həm də, paytaxt Qahirəni adlandırmaq üçün işlədilir. Fransada Paris ləhcəsinin oynadığı rol kimi, «Misir» ləhcəsi də ictimai həyatın bütün sahələrində aparıcı mövqə tutur²⁰. Dissertasiya işi də, əsasən, Qahirə ləhcəsi üzərində qurulmuşdur.

«**Misir dialektinin fonetik xüsusiyyətləri**» başlıqlı ikinci **yarım fəsildə** ədəbi dilə nisbətən Misir dialektinin səs sistemində mövcud fərqlər, dialektdə rast gəlinən əlavə səslər, səsartımı, səsdüşümü, assimilyasiya və s. bu kimi fonetik hadisələr şərh olunmuşdur.

Bu yarım fəsildə Misir dialektində, ərəb ədəbi dilində mövcud olan [ə], [ɪ], [a], [f], [i], [ʔ], [ɪ], [ʔ], [u], [ʔ] saitlərindən əlavə, [o], [ō] və [e], [ē] saitlərinin olması, onların müvafiq surətdə [u], [ŷ], [au], [i] və [ey] səslərindən çevrilməsi göstərilir, ədəbi dilə nisbətən samitlərin tələffüz cə dəyişməsi hallarına daha çox rast gəlinməsi ([ʃ]-[t], [ǧ]-[q], [ʂ]-[z], [ʂ]-[d], [ʕ]-[œ], [œ]-[ʕ] və s.) qeyd olunur, Misir dialektini digər ərəb dialektlərindən fərqləndirən xarakterik səslər olan ح [ʕ] samitinin həməzə [ʔ], ج [c] samitinin isə [q] kimi tələffüz olunması məsələsinə geniş yer verilir.

«**Misir dialektinin leksik xüsusiyyətləri**» adlı **üçüncü yarım fəsildə** ədəbi dildə az, dialektlərdə isə çox işlənən sözlərdən, yalnız Misir dialektində işlənən sözlərdən, alınma kəlmələrdən, omonim, sinonim, antonim, çoxmənalı sözlər, atalar sözləri, aforizmlər və zərbi-məsəllərdən bəhs olunur.

Ümumiyyətlə, dialektlərin söz ehtiyatı əsasən ədəbi dilin söz ehtiyatı ilə uyğun gəlir. Lakin onların söz ehtiyatı ədəbi dilə nisbətən məhduddur, hər bir dialekt zəngin ərəb sinonimikasıdan yalnız məhdud, özünəməxsus sinonimləri saxlamışdır. Dialektin leksikası ədəbi dildən ayrılmış və qrammatik dəyişikliklərlə işlədilmişdir. Dialektin lüğət fondu 3 əsas qrupa bölünür: a) ümumi ərəb sözləri; b) yalnız dialektdə işlənən sözlər; c) alınma sözlər²¹.

«**Misir dialektinin morfoloji xüsusiyyətləri**» adlandırılan **dördüncü yarım fəsildə** dialektə müxtəlif nitq hissələrində baş verən dəyişikliklər öz əksini tapmışdır. Bu yarım fəsildə Misir dialektində tənvinlərin, hal kateqoriyasının olmaması, qeyri-müəyyənliyin bildirilməsi üçün ismin واحد [wɪd] «bir (k.c.)», واحدة [wɪd] «bir (q.c.)» sözlərlə birgə işlədilməsi, kəmiyyət kateqoriyasının ədəbi dildəkindən nəzərə çarpacaq dərəcədə fərqlənməsi, keyfiyyət bildirən sifətlərin əksər hallarda فعيل [fuʔayyil] və فعيل [fuʔayyil] formalarında təzahür etməsi, saylarda əsasən fonetik dəyişikliklərin baş verməsi göstərilmiş, dialektə əvəzlərdən daha çox istifadə edilməsi, fellərin mühüm dəyişikliklərə uğraması, zərflərin çox vaxt tənvisiz işlədilməsi və daha çox semantik mənalara görə seçilməsi, köməkçi nitq hissələrinin ədəbi dildəki müvafiq nitq hissələrindən çox vaxt fonetik cəhətdən fərqlənməsi, yalnız dialektə istifadə olunan ədatlar, önqoşmalar, bağlayıcılar və nidaların olması, ön qoşmaların halları ifadə etmək cəhətdən birinci dərəcəli vasitəyə çevrilməsi, ədəbi dilə nisbətən dialektə daha az miqdarda nida ədatlarının işlədilməsi və s. bir çox digər mühüm məsələlər nəzərdən keçirilmişdir.

«**Misir dialektinin sintaktik xüsusiyyətləri**» adlı **beşinci yarım fəsildə** Misir dialektində söz birləşmələri, cümlə və onun üzvləri, onlar arasında əlaqə, cümlədə söz sırası və s. kimi məsələlərə toxunulmuş, sonunda təsniyə və kişi cinsinin düzgün cəm şəkildə olan isimlərin izafətin birinci tərəfi olduqda öz ح samitini saxlaması, dialekt üçün bir neçə uzlaşmayan təyinlərdən ibarət iri konstruksiyaların xarakterik olmaması və izafət zəncirindən istifadə edilməməsi, tərkiblərin çox zaman analitik yolla, بتاعة [bitʔaʕ], بتاع [bitʔaʕ], بتوع [bitʔaʕ]

¹⁸ Оде-Васильева К.В. К истории проблемы языка в арабских странах // Вопросы языка и литературы. Москва, 1959, с. 135.

¹⁹ Qarayev M.İ. Ərəb dialektlərinin mənşəyi haqqında bəzi qeydlər // Elmi əsərlər. Şərqsünaslıq seriyası, 1972, №2, s. 43; Məlikov R. Misir dialekti proqramı. Bakı, 1966, s. 4; Оде-Васильева К.В. К истории проблемы языка в арабских странах // Вопросы языка и литературы. Москва, 1959, с. 136; Шарбатов Г.Ш. Лексико-грамматическая характеристика современного египетского диалекта, канд. дисс. Москва, 1955, с. 19.

²⁰ www.wikipedia.org/wiki/Egypt.

²¹ Məlikov R. Misir dialekti proqramı. Bakı, 1966, s. 15.

sözlərindən birinin köməylə düzəlməsi, ismi cümlənin inkarında ليس köməkçi felindən deyil, مش [muş (miş)] inkar ədatından istifadə edilməsi, cümlənin həm mübtəda, həm də xəbərlə başlaya bilməsi, sual cümləsində sual sözləri və ya ədatlarının adətən cümlənin sonunda işlədilməsi və s. şərh olunmuşdur.

İkinci fəsil «Misir dialektində felin zaman kateqoriyası» adlanır. Bu fəsildə sırf felin zaman kateqoriyası və ədəbi dilə nisbətən Misir dialektində felin zaman formalarında, onların cümlə daxilində işlənmə hallarında nəzərə çarpan dəyişikliklər şərh edilir. İkinci fəsil 6 yarımfəsildən ibarətdir.

«Ərəb ədəbi dilində felin zaman kateqoriyası» başlıqlı **birinci yarımfəsildə** dilçilik elmində felin zaman kateqoriyası məfhumu şərh olunmuş, orta əsr və müasir ərəb qrammatiklərinin ərəb ədəbi dilinin zaman formaları haqqında söylədikləri fikirlər nəzərdən keçirilmiş, felin məchul və məlum novündən, inkar formasından söhbət açılmış, ərəb ədəbi dilinin hər bir zaman forması barədə qısa şəkildə ümumi məlumat verilmiş, müxtəlif alimlər tərəfindən göstərilən bölgülər qeyd olunmaqla onlara münasibət bildirilmişdir.

Akademik V.M. Məmmədəliyevin qeyd etdiyi kimi, ərəb ədəbi dilində felin zaman kateqoriyası üç zaman sırasına – keçmiş, indiki və gələcək zamanlara görə bölünmüş yeddiüzlü sistemdən ibarətdir. Zaman sıraları işin, hərəkətin danışq vaxtına münasibəti – əvvəlcə olması, eyni zamanda baş verməsi və gələcəkdə baş verəcəyi ilə müəyyənləşdirilir. Sistemi yaradan formalar aşağıdakılardır:

1. فعل - keçmiş zaman
2. كان يفعل - bitməmiş və ya davamiyyət bildirən keçmiş zaman
3. كان قد فعل - uzaq keçmiş zaman
4. يكون قد فعل (س) - gələcək perfekt zaman
5. كان سيفعل - gələcəkli keçmiş zaman
6. يفعل - indiki-gələcək zaman
7. سوف سيفعل - gələcək zaman

Göründüyü kimi, keçmiş zaman sistem daxilində beş, indiki zaman bir, gələcək zaman isə iki forma ilə təmsil edilmişdir. İndiki-gələcək zaman həm indiki, həm də gələcək zaman sırasına aid olur. Beləliklə, ərəb ədəbi dilində üç sadə və dörd analitik zaman forması vardır²².

İkinci yarımfəsil «Misir dialektində felin keçmiş zaman forması» adlanır. Misir dialektində felin keçmiş zaman forması birinci babda özünü فعل [fə'al], فعل [fi'il], فعل [fu'ul], فعل [fi'al]²³ modellərində biruzə verir. Məs.: ضحك [ɬ13/41k] «gülmək», برد [brid] və ya [burud] «soyuq olmaq», دخل [daxəl] «daxil olmaq», طلع [ˈilaˈ] «çıxmaq; getmək» və s. Lakin çox zaman فعل [fi'il] modelinə rast gəlinir. Şövqi Dayf İbn Farisin «الصاحبي» («əs-Sahibi») əsərinə istinad edərək bildirir ki, bu hal Misir dialektinə fütuhatlardan sonra orada məskunlaşmış Qeys qəbiləsindən keçmişdir²⁴. Sibəveyhi isə özünün «الكتاب» («əl-Kitab») əsərində göstərmişdir ki, bu, Hicaz əhlindən başqa, bütün ərəb ləhcələrinə aid olan bir xüsusiyyətdir²⁵. R. Məlikov isə, ümumiyyətlə, Misir dialektində keçmiş zamanda təsirsiz fellərin فعل [fi'il] modelində, təsirli fellərin isə فعل [fə'al] modelində işləldiyini qeyd etmişdir²⁶. Digər ləhcələr arasında dominantlıq təşkil edən Qahirə ləhcəsində birinci bab fellər, əsasən, فعل [fi'il] modelində işlədilir.

Dialektdə V və VI bab fellərində ت samiti saitini itirir və felin əvvəlinə birləşdirici həmzə artırılır. Məs.: تيسم [təbəssəm] «gülümsəmək» - اتيسم [itbəssim], تبادل [təb,dələ] - ايتبادل [itb,dil] «mübadilə etmək» və s.

Səkkizinci bab fellərində əlavə ت [t] hərfi birinci kök samitindən sonra deyil, əvvəl işlənir. Məs.: التم [iltəmmə] - اتمم [itləmm] «birləşmək», افتتح [iftəttəʔ/4] - افتتح [itfəttəʔ/4] «açılmaq» və s.

Dialektdə mudaaf fellərin I babının birinci və ikinci şəxsinin keçmiş zaman şəxs sonluğundan əvvəl ي hərfi artırılır və bu hərf [ē] kimi tələffüz olunur. Məs.: أنا حسيت [ʔn, 3/4asastu] «Mən hiss etdim» - أنا حسيت [ʔn, 3/4assēt], بصصتم [baʔEaʔEtu] «Siz (k.c.) baxdınız» - بصيتو [baʔEʔEtu] və s. İkinci və beşinci bab mudaaf fellərinin sonuncu samiti isə ي hərfinə çevrilir və [ē (ʔ, ey)] kimi tələffüz olunur. Məs.: تظننت [taʔənnənət] «O (q.c.) fikirləşdi, zənn etdi» - تظننت [taʔənnēt], قصصت أظفاري [ʔaʔEʔEaʔEtu ʔaʔfəri] «Mən dırnaqlarımı kəsdim» - قصصت ظوافري [ʔaʔEʔEtu daʔfəri] və s.

Misir dialektində həmzəli fellərdə həmzə (daha çox sözün sonunda işlənən həmzə) adətən düşür və ya zəif samitlərdən birinə çevrilir Məs.: سأل [səʔələ] «soruşmaq» - سل [s,l]. Sonu həmzə ilə bitən fellər naqis fellər kimi təsərif olunur. Məs.: هرا اللحم [həraʔ-l-ləhm] «O (k.c.) əti bişirdi (qaynatdı)» - هراه [hərfh] «O (k.c.) onu qaynatdı», ملأت [mələʔə] «Sən (k.c.) doldurdun» - مليت [mələt] və s.

IV bab fellərində də həmzə düşür. Məs.: أتعبه [ʔəʔabəhu] «O (k.c.), onu (k.c.) yordu» – تعبته [təʔibə]; أشعلت النار [ʔəʔaltu-n-n,ra] «Ocağı yandırdım» - شعلت النار [ʃiʔilt in-n,r] və s. Qeyd etmək lazımdır ki, Misir dialektində II bab IV babı nitqdən sıxışdırıb çıxarmaqdadır.

²² Məmmədəliyev V.M. Ərəb ədəbi dilində felin zaman, şəxs və şəkil kateqoriyaları. Bakı: BDU, 1992, s. 77

²³ Багиров А. Египетский арабский диалект. Москва, 2008, с. 34.

²⁴ .دكتور شوقي ضيف. تحريفات العامية للفصحى في القواعد والبنيات والحروف والحركات. القاهرة، دار المعارف، ١٩٩٤، ص٢٠.

²⁵ .سيبويه. كتاب سيبويه. الجزء الأول. بولاق، ١٣١٦، ص٢١.

²⁶ Məlikov R. Misir dialekti proqramı. Bakı, 1966, s. 8.

İraq dialektində rəng və fiziki nöqsan bildirən fellər düzəltmək üçün فعل [f'al] modelindən istifadə olunur. Məs.: خضر [xʕar] «yaşllaşmaq», خرس [xras] «lal olmaq»²⁷ Misir dialektində belə bir forma yoxdur və IX babın ifadə etdiyi məna, əksərən, صار [ʕɛfra] «çevrilmək, olmaq» felinin rəng və ya fiziki nöqsan bildirən sifətlə birləşməsilə ifadə olunur. Məs.: صار احمر [ʕɛfr ʔaʕmar] «O (k.c.) qızardı», صار اعرج [ʕɛfr ʔaʕraq] «O (k.c.) ağısadi» və s.

Dialektdə X bab fellərin kəmiyyəti də məhduddur və bu fellər əsasən, ədəbi dildən götürülmüşdür.

Misir dialektində قد ədatı və onun müxtəlif variantları (لقد, فقد, وقد, فلفد, ولقد) işlədilmir.

Ədəbi dildə keçmiş zaman felinin məchul növü فعل [fuʔilə] modeli ilə ifadə olunursa, Misir dialektində bu növ felin VII və VIII babları ilə ifadə olunur²⁸.

Ərəb ədəbi dilində keçmiş zaman felinin inkar forması felin əvvəlinə ما inkar ədatının artırılması yolu ilə düzəlsə, Misir dialektində felin əvvəlinə ما inkar ədatı, sonuna isə ش sonluğu əlavə edilir. Məs.: ما شفنا [m, şufn,] «Biz görmədik» – احنا ما شفناش [ʔiʕ4nə mə şufn,ʕ], ما حضر [m, ʕ4aʕara] «O (k.c.) gəlmədi» – ما حضرش [mə ʕ4aʕarʕ] və s.

Felin sonuna artırılan ش hərfinin شيء «şey, əşya» sözündən ixtisar olunduğu zənn edilir. Dialektdə çox az hallarda keçmiş zaman felinin inkar forması felin əvvəlinə مش [muʕ (və ya [miʕ])] ədatını artırmaqla düzəlir. Bu ədatın felin əvvəlinə artırılan ما inkar ədatının və شيء «şey, əşya» sözünün ixtisarı olan ش sonluğunun birləşməsindən əmələ gəldiyi göstərilir²⁹. Q.Ş. Şarbatov düzgün olaraq, مش ədatının [muʕ] kimi tələffüz olunmasına daha çox rast gəldiyini bildirmişdir³⁰. Fel مش [muʕ] ədatı ilə işləndikdə, ona ش sonluğu artırılmır. Məs.: هو مش عمل حاجة [huʕ@a muʕ ʔaməl ʕ4,qə] «O (k.c.) heç nə etməyib». Bəzən felə inkar ədatı və sonluq artırıldıqda, feldə bəzi dəyişikliklər baş verir. Məs.: حببت [ʕ4abbət] «sevdim» – أنا ما حببتوش [ʔənə mə ʕ4abbətʔʕ] «sevmədim».

Dialektdə لم يفعل [ləm yəfʔalu] inkar formasından istifadə edilmir.

Müasir ərəb ədəbi dilində olduğu kimi, Misir dialektində də felin keçmiş zaman forması, əsasən, danışıq vaxtından əvvəl icra olunmuş işi, hərəkəti bildirir. Həmçinin bu zaman forması atalar sözü, zərbi-məsəl və hikmətli sözlərdə işlədilərək bütün zamanlara aid olur. Məs.:

مش عارفة راحت فين! خرجت النهاردا بدري على غير عانتها من غير ما تقول لي.

[muʕ ʔarfə rfʕ4ət fēn xaraqət in-naharda bədrʕ ʔalə ġēr ʔdətə min ġēr mə tʔil li]

«Bilmirəm hara getdi! Bu gün adəti üzrə olmayaraq, mənə bir söz deməmiş tez çıxdı».

اعطيناه الوش طلب البطاني.

[aʔeyn,u-l-ʔiʕʕ ʔalab il-baʔfnʕ]

«Üz verdin, astar istəyir».

Üçüncü yarımfəsil «Misir dialektində felin gələcək zaman forması» adlanır. Misir dialektində gələcək zamanın indiki-gələcək zaman forması ilə ifadəsi geniş yayılmamışdır. Dialektdə bu halda məhz gələcək zaman formasından istifadə olunur. Bu zaman forması felə – [ha-; hə-] preformativinin əlavə edilməsilə düzəlir. Məs.: سنشرب [sənəʕrabu] «Biz içəcəyik» – حنشرب [hanıʕrab]. I şəxsdə felin həmzəsi birləşdirici həmzəyə çevrilir. Məs.: سامشي [səʔmʕʕ] «gedəcəyəm» – حامشي [həmʕʕ].

Misir dialektində işlədilən – [ha-; hə-] preformativinin mənşə etibarilə, راح [rfʕ4a] «getmək; başlamaq; nəyi isə etməyə hazır olmaq» felindən götürüldüyü zənn edilir, belə ki, məsələn, dialektdə «راح أكل [rfʕ4 ʔ,kul]» ifadəsində راح [rfʕ4] sözünü ixtisar olunur və iki söz birləşir: حاكل [h,kul] «yeyəcəyəm». S.Vilmor və Şövqi Dayf bu preformativin رايح [rfyiʕ4] indiki zaman feli sifətinin qısalararaq راح [rfʕ4] formasına düşməsindən və onun da ixtisar olunmasından yarandığını qeyd etmişlər³¹.

²⁷ Qarayev M.İ. İraq dialekti proqramı. Bakı, 1982, s. 21; McCarthy R.J. and Faraj Raffouli. Spoken Arabic of Baghdad. Part one. Beirut, Librairie Orientale, 1964, p. 298.

1. Шарбатов Г.Ш. Лексико-грамматическая характеристика современного египетского диалекта, канд. дисс. Москва, 1955, с. 67; Шарбатов Г.Ш. Выражение времени в современном египетском диалекте // Арабская филология. Сборник статей. Москва, 1968, с. 55; Меликов Р.Н. О способах выражения страдательного залога в египетском диалекте // Ученые записки. Серия востоковедения, 1968, №2, с. 68; دكتور شوقي ضيف. تحريفات العامية للفصحى في القواعد والبنيات والحروف والحركات. القاهرة، دار المعارف، ١٩٩٤، ص٣٨-٤٠.

²⁹ دكتور شوقي ضيف. تحريفات العامية للفصحى في القواعد والبنيات والحروف والحركات. القاهرة، دار المعارف، ١٩٩٤، ص٣٧-٣٨.

³⁰ Шарбатов Г.Ш. Современный арабский язык. Москва, 1961, с. 54.

³¹ Willmore J.S. The spoken Arabic of Egypt. London, 1905, p.79; دكتور شوقي ضيف. تحريفات العامية للفصحى في القواعد والبنيات والحروف والحركات. القاهرة، دار المعارف، ١٩٩٤، ص٣٠-٣١.

Misir dialektində gələcək zaman formasında hərəkətin inkarını ifadə etmək üçün مش [muş] ədatından istifadə edilir. Məs.: سوف لا يسافر [saufo l, yus, fir] «O (k.c.) səfər etməyəcək» - مش حيسافر [muş həys, fir] və s.

→ performativli bu forma gələcək zamanda baş verən hərəkəti bildirir, həm də gələcək hərəkət zaman etibarilə danışq momentindən sonra baş verə və ya onun nəticəsi olaraq meydana çıxa bilər. O, həmçinin, müstəqil ola bilər və ya indiki zamandakı hər hansı bir momentlə bağlı olmaya da bilər. Məs.:

ما اظن ان كلامنا في المسألة دي حيكون له نتيجة.

[m, zunuş inn kəl, mnə fil-məs'ələ di hayk'ŷn l'ŷ nat'qə]

«Zənn etmirəm ki, bizim bu məsələyə dair söhbətimizin bir nəticəsi olacaq».

حضرتك حتروشي أوضة العمليات؟

[³/₄a ʔratik hatr'ŷ³/₄i 'əʔa il-'amaliyy, t]

«Xanım, əməliyyat otağına gedəcəksiniz?».

Dördüncü yarımfəsildə «**Misir dialektində felin indiki-gələcək zaman forması**» şərh olunur. Misir dialektində indiki-gələcək zamanda felin performativinin saiti [ə] deyil [i] olur. Yalnız I şəxsin təkində performativin saiti olduğu kimi qalır. İkinci kök samiti isə [ə], [i] və yaxud [u] ola bilər. Məs.: يعمل [yɪ'mil] «O (k.c.) işləyir», أفتح ['əftə³/₄] «Mən açıram» və s.

Alimlərin performativin saitindəki bu dəyişiklik barədə müxtəlif fikirləri vardır. İbrahim Ənis bunu qədim ivrit dilinin təsiri ilə baş verdiyini qeyd etmişdir³². Q.Ş. Şarbatov isə ərəb dialektlərində performativin [i] saiti qəbul etməsinin, digər sami dillərinin təsiri ilə deyil, dialektik sistemin inkişafı ilə baş verdiyini göstərmişdir. Lakin onu da etiraf etmişdir ki, dialektik sistemin inkişafı ilə qədim sami dillərinin inkişaf yolları arasında bir çox başqa məsələlərdə olduğu kimi (sonluqların düşməsi, təsniyənin olmaması və s.) bu məsələdə də ümumi cəhətlər vardır³³.

Misir dialektində indiki-gələcək zaman formasının inkarı felin əvvəlinə ما ədatı, sonuna isə ش sonluğu artırmaqla düzəlir. Məs.: ما احرفش [mə'arəfəş] «Mən bilmirəm» - ما احرفش [mə'arəfəş] «Mən bilmirəm» və s. Keçmiş zaman formasında olduğu kimi, indiki-gələcək zaman formasında da felin inkarı bəzən felin əvvəlinə مش [muş] ədatı artırmaqla düzəlir və bu zaman felə ش sonluğu artırılmır. Məs.: لا تودي [l, tu'əddəʔ] «Sən (k.c.) aparmırsan, aparmarsan» - مش تودي [muş tı'əddi], لا يجيئون [l, yəc'ŷ'ŷnə] «Onlar (k.c.) gəlmirlər, gəlməzlər» - مش يجو [muş yiq'ŷ] və s.

Məchul növdə isə, fellərin VII və VIII bablarının indiki-gələcək zaman formasından istifadə olunur. Məs.: يتزرع [yitnəza'] «uzaqlaşdırılır», يتهدم [yithədəm] «dağıdır» və s.

Misir dialektində felin indiki-gələcək zaman forması bilavasitə danışq vaxtına uyğun gələn, danışq momenti ilə məhdudlaşan iş, hal və hərəkəti ifadə edir, atalar sözləri, zərbi-məsəllər və aforizmlərdə işlədildikdə isə, bütün zamanları özündə əhatə edir. Məs.:

تاخذ السجارة؟

[təxud is-siq'fra]

«Siqaret çəkirsən?».

الضيف يجيب رزقه معه.

[i'c ʔ'f yiq'ʔb rız'ŷ ma'f'h]

«Qonaq ruzisini özü ilə gətirər».

Beşinci yarımfəsil «**Misir dialektində felin indiki zaman forması**» adlanır. Misir dialektində bir çox digər ərəb dialektləri üçün də xarakterik olan, lakin müasir ərəb ədəbi dilinə yad olan indiki zaman formasından istifadə edilir. Misir dialektində hərəkətin danışq momentində baş verdiyini bildirmək üçün indiki-gələcək zaman formasında olan felin əvvəlinə ب [bi- (b-)] performativi artırılır. Birinci şəxs təkdən başqa, digər şəxslərdə bu performativin saiti [i] olur. Məs.: بافهم [bəfhəm] «başa düşürəm»; بيكتب [biyiktib] «O (k.c.) yazır» və s.

Müxtəlif alimlər bu formanın özünəməxsusluğuna xüsusi diqqət yetirmiş və ب performativinin mənsəyini aydınlaşdırmağa çalışmışlar. Əlbəttə, Misir dialektində felin əvvəlinə artırılan ب hərfi ب ön qoşması deyildir. Çünki ön qoşma fellərin əvvəlinə artırılmır. Bəzi mənbələrdə ب hərfinin qibt dilindən qaldığı, həmin dildə də fellərin əvvəlinə artırıldığı göstərilir³⁴. Qraberq de Qemso və sonralar S. Vilmor kimi Avropa alimləri ərəb dialektlərinin ب performativini fars dilindən mənimsədiyini hesab etmişlər³⁵. Belə ki, fars dilində bu performativ aoristdə (bəzi dillərdə felin keçmiş zaman formalarından biri olub, hərəkətin aniliyini, bitkinliyini ifadə edir) mövcuddur. Q.Ş. Şarbatov düzgün olaraq, bu fikrin əsassız olduğunu bildirmişdir³⁶.

³² إبراهيم انيسي. اللهجات العامية. القاهرة، ١٩٥٢، ص ٤٢

³³ Шарбатов Г.Ш. Выражение времени в современном египетском диалекте // Арабская филология. Сборник статей. Москва, 1968, с. 122-123

³⁴ www.wikipedia.org/wiki/Egypt

³⁵ Шарбатов Г.Ш. Выражение времени в современном египетском диалекте // Арабская филология. Сборник статей. Москва, 1968, с. 123

³⁶ Yənə orada, səh. 123.

Fikrimizcə, Ərəbistan yarımadasındaki tarixi-iqtisadi vəziyyəti, onun qapalılığını və digər ölkələrlə əlaqələrinin möhkəm olmamasını nəzərə alsaq, fars dilinin təsirindən danışmaq çətindir. Bu performativin İran mənşəli olmaması həm də onunla təsdiq olunur ki, o, İraq dialektində mövcud deyildir. Əks halda həmin performativ məhz fars dili ilə təmasda olan və ondan bir çox elementlər mənimsəyən İraq dialektində mövcud olmalı idi.

Şövqi Dayf isə, bu məsələyə dair iki ehtimal irəli sürür: birinci ehtimala görə bu performativ dialektə işlənən بدي [biddɬ] «istəyirəm» sözündən (əslə بويدي [biʔiddɬ] «mənim istəyimə görə») ixtisar olunub. İkinci ehtimala görə, isə, ب hərfi ədəbi dildə altı şəraitdə təkid, təsdiqləmə mənasında istifadə edilən ب hərfi ilə eynidir³⁷.

Biz ب performativi ilə bağlı yuxarıda göstərilən fərziyyələrdən ikisinin həqiqətə daha uyğun olduğu qənaətinəyik: bu performativ dialektə işlənən بدي [biddɬ] «istəyirəm» sözündən ixtisar olunub və ya qibti dilindən qalmışdır.

Bu formanın inkarı felə ما inkar ədatı və ش sonluğunun əlavə edilməsilə, və ya felin əvvəlinə مش [muʃ] ədatının artırılması ilə düzəlir. Məs.: لا يتكلم [l, yətəkəlləmu] «danışmır» - ما يتكلمش [mə biyitkəllimʃ], لا أقول [l, ʔəjʔlu] «demirəm» - مش باقول [muʃ bəʔl], لا يعرف [l, yəʔrifu] «bilmir» - ما يعرفش [mə byiʔrafʃ] və s.

Misir dialektində iş və hərəkətin danışq momentinə aid olduğunu bildirmək üçün ismi faildən - indiki zaman feli sifətindən də geniş istifadə olunur. Məs.: هي جانية [hiyə c, iyə] «O (q.c.) gəlir» - هي جاية [hiyyə q, yyə], أريد الشاي [ʔurɬdu-ʃ-ʃəy] «Mən çay istəyirəm» - شاي (او عاوز) شاي [ʔənə ʔyiz (və ya [ʔfʔiz]) ʃ, y] və s.

İsmi failin iştirak etdiyi formanın inkarı isə onun əvvəlinə مش [muʃ] ədatının artırılması yolu ilə düzəlir. Məs.: ليس عارفا [leysə ʔrifən] «O (k.c.) bilmir» - هو مش عارف [huʔəa muʃ ʔrif] «Biz başa düşmürük» - إحنا مش فهمين [iʔnə muʃ fəhmɬn] və s.

Misir dialektində feli sifətlə işlədilan indiki zaman formasının inkarı, feli sifətdən əvvəl gələn şəxs əvəzliyinin əvvəlinə ما inkar ədatının, sonuna isə ش hərfinin əlavə edilməsi vasitəsilə ilə də əmələ gələ bilər. Bu zaman feli sifətə nə inkar ədatı, nə də ki, sonluq artırılır. Məs.:

مانتيش جاية معانا؟

[məntɬʃ qəyyə (və ya [q, yə]) m ʔnəʔ]

«Sən (q.c.) bizimlə gəlmirsən?».

ما inkar ədatının və ش hərfinin bitişən əvəzlik qəbul etmiş ön qoşmaya artırılması hallarına da rast gəlinir³⁸. Məs.: ماليش [məliʃ] (nadir hallarda: ماليش [məliyy, ʃ]) «Mənim deyil.», ما معكش [mə m(a)ʔəkʃ] «Səninlə deyil» və s.

Misir dialektində indiki zaman forması real indiki zamanı ifadə edir. Felin indiki-gələcək zaman forması kimi, bu zaman forması da atalar sözləri, zərbi-məsəllər və aforizmlərdə işlədildikdə bütün zamanları əhatə edir. Məs.:

سنية هانم بتقول لك تشرب قهوة والا شربات؟

[Siniyya h, nim bit ʔlək tɬʃrab ʔəhʔəa ʔəll, ʃurb, t]

«Siniyyə xanım soruşur ki, qəhvə içirsən (k.c.), ya sərin içki?».

الكلب يلعب ذيله.

[ʔil-kəlb biyil ʔab dəlu]

«İt öz quyruğu ilə oynayar».

Nəhayət, **altıncı yarım fəsil «Misir dialektində felin analitik zaman formaları»** adlanır. Analitik zaman formaları zamanlar arasında əlaqələri, nisbəti ifadə edir və köməkçi felinin hərəkətin məna və məzmununu ifadə edən əsas fellə birləşməsindən əmələ gəlir.

Sovet ərəbşünaslığında felin analitik zaman formaları məsələsinə ilk dəfə ətraflı olaraq A.A. Kovalyov toxunmuş və dissertasiyasında bu mövzuya böyük yer ayırmışdır. Müəllif ərəb dilində felin analitik zaman formalarının leksik qrammatik xüsusiyyətlərindən ayrı-ayrılıqda bəhs edib göstərir ki, bu tip birləşmələrdə əsas mənadaşyıcı fellə köməkçi fel bir-biri ilə üzvi surətdə əlaqədar olub biri digərini tamamlayır və yeni forma düzəldir³⁹.

Altıncı yarım fəsil üç paragrafa ayırmışdıq: **Birinci paragrafda «Bitməmiş və ya davamiyyət bildirən keçmiş zaman forması»** barədə məlumat verilmişdir. Misir dialektində bu forma üç yolla düzəlir: 1) köməkçi felinin keçmiş zaman formasının əsas felin indiki-gələcək forması ilə birləşməsindən: كان يكتب [k, n yiktib] «O (k.c.) yazırdı»; 2) köməkçi felinin keçmiş zaman formasının əsas felin indiki zaman forması ilə birləşməsindən: كان بيكتب [k, n biyiktib] «O (k.c.) yazırdı»; 3) köməkçi felinin ismi-fail - indiki zaman feli sifəti ilə birləşməsindən: كان كاتب [k, n k, tib] «O (k.c.) yazırdı».

³⁷ دكتور شوقي ضيف. تحريفات العامية للفصحى في القواعد والبنيات والحروف والحركات. القاهرة، دار المعارف، ١٩٩٤، ص ٢٩

³⁸ Mitchell T.F. An introduction to Egyptian colloquial Arabic. Oxford: Clarendon Press, 1956, p. 44.

³⁹ Ковалев А.А. Выражение категории времени в современном арабском литературном языке. КД, Москва, 1951, с. 128

Bitməmiş və ya davamiyyət bildirən keçmiş zaman formasının inkarında كان köməkçi felinin əvvəlinə [m,] ədatı, sonuna isə ش [-ş] sonluğu əlavə edilir. Məs.: ما كنتش أصلح [mə kuntiş 'aCəallah] «Mən təmir etmirdim», ما كانوا يبجييو [mə k,n'Yş biq'ɤb'Y] «Onlar (k.c.) gətirmirdilər» və s.

Misir dialektində bitməmiş və ya davamiyyət bildirən keçmiş zaman forması, əsasən keçmiş zamanda məhdud olmayan davamiyyəti, bir hərəkətin təkrarlandığını, tez-tez baş verdiyini bildirir. Məs.:

ما كنتش أفكر أنك إنت كمان كنت طفل...

[mə kuntiş 'afakkar 'ənnək 'intə kəm,n kunt 'ɪf]

«Mən heç fikirləşmədim ki, sən də uşaq idin...».

و كنت بقعد معاه كثير ونشوف بعض كثير.

[©1 kunt bə'ud mə'f h kit'ɤr ©1 nş'Yf ba'd kit'ɤr]

«Mən onunla (k.c.) çox oturdum və bir-birimizi çox göürdük».

İkinci paragrafda həm ərəb ədəbi dilində, həm də Misir dialektində yeni sayılan «**Gələcəkli keçmiş zaman forması**»ndan danışılmışdır. Qeyd edilmişdir ki, ərəb dili zaman formalarının inkişafı tarixində ilk dəfə bu zaman forması A.A. Kovalyovun namizədlik dissertasiyasında şərh edilmiş, sonralar isə Q.Ş. Şarbatov və akademik V.M. Məmmədəliyev bu zaman formasını geniş araşdırmışlar⁴⁰.

Misir dialektində gələcəkli keçmiş zaman forması كان köməkçi felinin حيفعل əsas felin gələcək zaman forması ilə birləşməsindən (كان حيفعل [k,n hayif'ɪl]) əmələ gəlmişdir. Dialektə aid yazılmış əsərlər arasında biz bu formaya S. Vilmorun 1904-cü ildə çap olunmuş əsərində ötəri rast gəlirik⁴¹. Lakin bu forma G. Spitta-Beyin 1880-ci ildə çap olunmuş əsərində qeyd edilməmişdir⁴². Felin bu formasına 20-30-cu illərdə yazılmış bədii əsərlərdə (əsasən, Məhəmməd Teymurun əsərlərində) rast gəlirik. Sonrakı illərdə bu formanın oxşar istifadə hallarına dialektə olan digər mətnlərdə də (əsasən, «əl-Misri» və «əl-Əhram» qəzetlərində, həmçinin Mahmud Teymurun əsərlərində) görmək olar. Keçən əsrin dialekt materialları və müasir mətnlərin müqayisəli araşdırması bu formanın «dialektə nisbətən yeni olması» fikrimizi təsdiq edir və bu formanın yaranması tarixi XX əsrin əvvəllərinə aid edilməlidir.

Misir dialektində gələcəkli keçmiş zaman formasının inkarı كان köməkçi felinin əvvəlinə [m,] inkar ədatının, sonuna isə ش [-ş] sonluğunun artırılması yolu ilə düzəlir. Məs.: ما كانش حيكتب [mə k,niş həyiktib] «O (k.c.) yazmayacaqdı», ما كانوا حيرجوا [mə k,n'Yş həyirqa'Y] «Onlar (k.c.) qayıtmayacaqdılar» və s.

Bu forma danışmaq vaxtına görə gələcəkdə icra olunacaq iş deyil, keçmişdə haqqında söhbət gedən hər hansı bir momentə və ya hərəkətə, hadisəyə nisbətən gələcəkdə olan hərəkəti ifadə edir, lakin bu işin icra olunub olunmaması yalnız kontekst daxilində müəyyənləşdirilir. Məs.:

لو استمرت الحالة دي كانوا حيهيرو.

[lō 'stəmərri il-3/4 flə di k,n'Y hayihrab'Y]

«Bu vəziyyət davam etsəydi, onlar qaçardılar».

كنت حاعمل الشغل وبعدين نسييت.

[kunt ha'mil iş-şuğl ©1 ba'dən niş'ɤt]

«Mən bu işi görəcəkdim, sonra unuttum».

Üçüncü paragrafda isə, «**Uzaq keçmiş zaman forması**» haqqında danışılmışdır. Misir dialektində bu zaman كان فعل [k,n fi'ɪl (fə'al; fu'ul)] formasında işlədilir. İnkarı isə كان köməkçi felinin əvvəlinə [m,] ədatının, sonuna isə ش- sonluğunun artırılması yolu ilə düzəlir. Məs.: ما كانش كتب [mə k,niş kətəb] «O (k.c.) yazmamışdı», ما كانوا رجعوا [mə k,n'Yş riq'Y] «Onlar (k.c.) qayıtmamışdılar».

Uzaq keçmiş zaman forması keçmişdə hər hansı bir işdən əvvəl icra olunub bitmiş iş, hal və hərəkəti bildirir. Məs.:

كان عمل الشغل لما دخلت.

[k,n 'aməl iş-şuğl ləmmə dəxəlt]

«Mən işi girəndə, o artıq işini bitirmişdi».

كانت ترك المغرب لما سافرنا هناك السنة اللي فاتت.

[k,n tarak il-Məğrib ləmmə s,fərnə hın,k is-sənə illi f,tit]

«Biz keçən il Mərakeşə səfər edəndə, o artıq oradan köçmüşdü».

Dissertasiya işinin sonunda tədqiqatçının irəli sürdüyü elmi müddəaların xülasəsi və işin məzmunundan doğan tezisvari **nəticə** verilmişdir. Nəticədə dissertasiya işinə yekun vurulur və ümumləşdirmələr aparılır:

- Ərəb ədəbi dilində üç sadə zaman forması olduğu halda, Misir dialektində dörd sadə forma (keçmiş zaman, gələcək zaman, indiki-gələcək zaman, indiki zaman) vardır.

⁴⁰ Ковалев А.А. Выражение категории времени в современном арабском литературном языке. КД, Москва, 1951, с. 121-124; Шарбатов Г.Ш. Современный арабский язык. Москва, 1961, с. 55; Мəmmədəliyev V.M. Ərəb ədəbi dilində felin zaman, şəxs və şəkil kateqoriyaları. Bakı: BDU, 1992, s. 137.

⁴¹ Willmore J.S. The spoken Arabic of Egypt. London, 1905, p. 84.

⁴² Spitta-Bey G. Grammatik des arabischen vulgärdialectes von Aegypten. Leipzig, 1880.

- Ərəb ədəbi dilində dörd analitik zaman forması varsa, Misir dialektində biz onlardan yalnız üçünə (bitməmiş və ya davamiyyət bildirən keçmiş zaman, gələcəkli keçmiş zaman, uzaq keçmiş zaman) rast gəlirik və onların istifadə dairəsi son dərəcə məhduddur.

- Ərəb ədəbi dilində felin məchul növü فعل [fu'ül] modelindədirsə, Misir dialektində bu növ VII və VIII bablarla ifadə olunur.

- Ərəb ədəbi dilində felin inkar forması felin əvvəlinə ما, لا inkar ədatlarının artırılması yolu ilə düzəlsə, Misir dialektində bu forma felin əvvəlinə ما [m,] ədatı, sonuna işə ش [ş-] sonluğu əlavə edilməklə əmələ gəlir. Əvvəlinə yalnız مش [muş] ədatının artırılması ilə yaranan ifadə formaları da vardır.

- Analitik konstruksiyalarda ما [m,] inkar ədatı və ش [ş-] sonluğu konstruksiyanın birinci tərəfinə, yəni كان köməkçi felinə artırılır.

- Misir dialektində ikinci və üçüncü şəxs cəmdə, həmçinin təsniyənin əvəzinə hər iki cinsi ifadə etmək üçün ikinci və üçüncü şəxs kişi cinsinin cəm formasından istifadə edilir.

- Sadə zaman formaları atalar sözləri, zərbi-məsəllər və aforizmlərdə işlədildikdə bütün zamanları özündə əhatə edir.

- Keçmiş zaman felləri əksərən فعل [fi'il] modelində olur. Lakin فعل [fa'al], فعل [fu'ul] və فعل [fi'al] modellərinə də rast gəlmək mümkündür. Felin keçmiş zaman forması danışq vaxtından əvvəl icra olunmuş işi, hərəkəti bildirir.

- Misir dialektində gələcəyə işarə etmək üçün indiki-gələcək zaman felinə → [hə-; ha-] preformativi artırılır. Bu zaman formasında I şəxsə felin həmzəsi birləşdirici həmzəyə çevrilir. Bu forma gələcək zamanda baş verən hərəkəti bildirir, həm də gələcək hərəkət zaman etibarilə danışq momentindən sonra baş verə və ya onun nəticəsi olaraq meydana çıxma bilər.

- Misir dialektində indiki-gələcək zamanda felin preformativinin saiti [ə] deyil [i] olur. Yalnız I şəxsin təkində preformativinin saiti olduğu kimi qalır. Dialektə indiki-gələcək zaman forması geniş yayılmamışdır və o, danışq vaxtına uyğun gələn iş, hal və hərəkəti ifadə edə bilər.

- Misir dialektində indiki zaman forması indiki-gələcək zaman felinin əvvəlinə → [bi-; b-] preformativinin artırılması yolu ilə düzəlir. Birinci şəxs təkdən başqa digər şəxslərdə bu preformativinin saiti [i] olur. Bu forma danışq momenti ilə məhdudlaşan indiki zamanı, həqiqi, real indiki zamanı ifadə edir.

- Misir dialektində bitməmiş və ya davamiyyət bildirən keçmiş zaman forması üç yolla düzəlir: 1) كان köməkçi felinin keçmiş zaman formasının əsas felin indiki-gələcək forması ilə birləşməsindən: كان يفعل; 2) كان köməkçi felinin keçmiş zaman formasının əsas felin indiki zaman forması ilə birləşməsindən: كان يفعل; 3) كان köməkçi felinin ismi fail - indiki zaman feli sifəti ilə birləşməsindən: كان فاعل. Bitməmiş və ya davamiyyət bildirən keçmiş zaman forması keçmiş zamanda məhdud olmayan davamiyyəti ifadə edir.

- Gələcəkli keçmiş zaman forması كان köməkçi feli və əsas felin gələcək zaman forması ilə birləşməsindən (كان حيفعل) əmələ gəlir və keçmişdəki hər hansı bir momentə və ya hərəkətə, hadisəyə nisbətən gələcək işi, hərəkəti ifadə edir.

- Misir dialektində uzaq keçmiş zaman forması كان köməkçi felinin əsas felin keçmiş zaman forması ilə birləşməsindən (كان فعل) yaranmışdır. Uzaq keçmiş zaman forması keçmişdə hər hansı bir işdən əvvəl icra olunub bitmiş iş, hal və hərəkəti bildirir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin nəşr olunmuş aşağıdakı elmi məqalə və məruzələrində öz əksini tapmışdır:

1. Misir dialektinin digər ərəb dialektləri arasında mövqeyi // Dil və Ədəbiyyat, BDU, №6, Bakı, 2007, s. 38-41.

2. Misir dialektinin fonetik xüsusiyyətləri // Bakı Universitetinin xəbərləri, humanitar elmlər seriyası (4), Bakı, 2008, s. 220-225.

3. Misir dialektində əvəzlilik // Ümumilli lider Heydər Əliyevin 85 illik yubileyinə həsr edilmiş magistrant və gənc alimlərin «Şərq filologiyası məsələləri» mövzusunda elmi konfransının materialları. Bakı, 2008, s. 51-53.

4. Müasir ərəb ədəbi dilində və Misir dialektində felin keçmiş zaman formasının müqayisəli təhlili // «Puyeq» elmi, mədəni, ədəbi tələbə jurnalı (Azad İslam Universitetinin Xarici dillər fakültəsi), №14. İran, 2008, s. 25-32.

5. Misir dialektində felin analitik zaman formaları // AMEA Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, №1, Bakı, 2009, s. 109-117.

6. Misir dialektində felin indiki zaman formasında baş verən dəyişikliklər // Aspirantların və Gənc tədqiqatçıların XIII Respublika elmi konfransının materialları, Bakı, 2009, s. 216-217.

7. Ərəb ədəbi dilində felin zaman kateqoriyası // AMEA Folklor İnstitutu, Elmi axtarışlar, (V/2009), Bakı, 2009, s.70-78.

8. Misir dialektinin morfoloji xüsusiyyətləri // Dil və Ədəbiyyat, BDU, №3(69), Bakı, 2009, s. 48-51.

9. Misir Ağzında Fiilin Şimdiki Gelecek, Şimdiki ve Gelecek Zaman Kiplerinde Ortaya Çıkan Değişiklikler // Kültür Evreni, №1, Ankara-Türkiye, Kış 2009, s. 39-47.

10. Misir dialektinin sintaktik xüsusiyyətləri // AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Tədqiqələr, №4, Bakı, 2009, səh. 196-205.

11. Сравнительный анализ прошедшего времени глагола в современном арабском литературном языке и египетском диалекте // Experimentum – 2010, Сборник научных статей философского факультета МГУ, Москва, 2010, стр. 70-81.

12. Misir dialektinin leksik xüsusiyyətləri // AMEA Z.M.Bünyadov adına Şərqşünashq İnstitutu, Şərq filologiyası məsələləri №5, Bakı, 2010, s. 121-131.

Категория времени глагола в египетском диалекте

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из Введения, двух глав, Заключения, Списка использованной литературы и двух приложений в форме текста и словаря. Во Введении обосновывается актуальность темы исследования, выявляется степень ее научной разработанности, определяются ее цели и задачи, здесь, также раскрыты методологическая основа, научная новизна и теоретико-практическая значимость диссертации, представлены структура и научная апробация работы.

В первой главе, озаглавленной «**Грамматические особенности Египетского диалекта**» основной задачей явилось дать наибольшее описание о месте египетского диалекта среди других арабских диалектов и фонетические, лексические, морфологические, синтаксические особенности данного диалекта.

Вторая глава диссертации называется «**Категория времени глагола в египетском диалекте**» и основные положения исследования решаются здесь. Отмечается, что глагольные временные формы в египетском диалекте заметно отличаются от временных форм литературного арабского языка. Разумеется, мы имеем в виду не отличия морфологического или фонетического порядка, отражающие специфику исторического развития разговорного языка населения Египта. Речь идет в первую очередь о количественных особенностях форм выражения времени в данном диалекте. При трех простых временных формах в литературном языке в египетском диалекте употребляются четыре простые формы. С другой стороны, если в литературном языке известны четыре сложные формы времени, то в данном диалекте зафиксированы три из них и в связи с лаконичностью и простотой высказывания и пони- мания, сложные временные формы глагола используется меньше, чем в литературном языке.

Диссертация подытоживается кратким и ёмким Заключением, где, в соответствии с материалами исследования, представлены и обобщены основные выводы работы.

The tense category of the verb in the Egyptian dialect

SUMMARY

The dissertation consists of an introduction, two chapters, conclusion, bibliography and two appendixes in the form of text and dictionary. The introduction explains the relevance of research topic, reveals the degree of elaboration of its scientific, defines its goals and objectives, methodological basis, scientific novelty, and theoretical and practical significance of the thesis are also disclosed, the structure and scientific validation of the work is presented.

In the first chapter, entitled "Grammatical features of the Egyptian dialect," the main objective was to give the best description of the place of the Egyptian dialect among other Arabic dialects and phonetic, lexical, morphological, and syntactic features of this dialect.

The second chapter is called "The tense category of the verb in the Egyptian dialect", and the main provisions of the study are solved here. It's highlighted that the verb tense forms in the Egyptian dialect differ markedly from the temporary forms of literary Arabic. Of course, we are not referring to differences of morphological or phonetic order, reflecting the specific historical development of the spoken language of Egypt's population. We are talking primarily about the quantitative characteristics of expressions of time in this dialect. With three simple tense forms in the literary language in the Egyptian dialect four simple forms are used. On the other hand, if the literary language reflects four complex forms of time, in this dialect, only three of them are recorded. In view of the uniqueness of speech, requiring relative brevity and simplicity of expression and understanding, in the Egyptian dialect complex verb tense forms are used less than in literary language.

The thesis summarizes with the brief and succinct conclusion, where, respectively to the research materials, main results of the dissertation are presented and summarized.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

КАМАЛЯ РАШИД КЫЗЫ МУСАЕВА

КАТЕГОРИЯ ВРЕМЕНИ ГЛАГОЛА В ЕГИПЕТСКОМ ДИАЛЕКТЕ

Специальность: 10.02.12 – Семитские языки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии**

БАКУ - 2011

Formatı 60×84 1/16
Sayı 100.

«Bakı Universiteti» nəşriyyatı,
Bakı ş., AZ 1148, Z.Xəlilov küç. 23.